

Нуртазина А*, Назанова Г.Ж., Елгонова С.Д.

оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

оқытушы, М.Әуезов атындағы ОҚУ. Шымкент, Қазақстан

СӨЙЛЕУ ӘЛЕУМЕТТІК МӘРТЕБЕНІ БЕЛГІЛЕУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Автор корреспондент: nurtazin167@mail.ru

Түйін: Мақалада балаларды оқыту мен тәрбиелеу процесінде маңызды рөл атқаратын әлеуметтік өзара әрекеттесудегі сөйлеудің рөлі мен маңызы қарастырылады. Айналдырушының әлеуметтік рөлдері сөйлеу мінез-құлқының маңызды факторы болып табылады. Сонымен бірге функционалды тәуелділік бар: оның қатысушыларының сөйлеу мінез-құлқының сипатын анықтайтын рөлдік жағдай ғана емес, сонымен бірге таңдалған тілдік құралдар әлеуметтік жағдайды қалыптастырады және растайды. Тіл, әрине, қарым-қатынасқа қатысушылардың әлеуметтік мәртебесін бекіту құралдарының бірі болып табылады. Диалогтың әртүрлі формаларын басқаларға деген құрметтеушілікті білдіру немесе оларды қорлау, мәртебесін төмендету, өз орнын көрсету үшін пайдалануға болады. Адамдарға дұрыс қарау үшін әлеуметтік жағдай, жыныс, жас, отбасылық қатынастар, кәсіби иерархия, нәсіл немесе жақындық дәрежесі сияқты бірнеше факторларды ескеру қажет.

Кілт сөздер: әлеуметтік фактор, рөлдік жағдай, оқу процесі, кәсіби иерархия

Кіріспе. Әлеуметтік бағдарланған қарым-қатынаста сөйлеушілер мен тыңдаушылардың әлеуметтік рөлдері сөйлеу тәртібінің маңызды факторы болып табылады. Сонымен бірге келесі функционалды тәуелділік бар: рөлдік жағдай оған қатысушылардың сөйлеу мінез-құлқының сипатын белгілеп қана қоймайды, сонымен қатар таңдалған лингвистикалық құралдар да құрылып, әлеуметтік жағдайды растайды. Тіл, әрине, қарым-қатынасқа қатысушылардың әлеуметтік мәртебесін белгілеу құралдарының бірі.

Біреуге үндесу, жолдамамен жүгіну - кез-келген ұлттық мәдениеттің маңызды элементі болып табылады. Тілде сөйлеу әрекетінде, қарым-қатынастың тұрақты формулалары, бай ұлттық тәжірибе, әдет-ғұрыптардың, өмір салтының, тұрмыс-тіршілік жағдайларының ерекшелігі жинақталған, өйткені әртілдің өзіндік дүниетанымы бар. Ана тілділердің сөйлеу әрекетін алғашқы әлеуметтік лингвистикалық зерттеулердің бірі адамдардың бір-біріне қалай сөйлейтіндігіне қатысты. Үндеу түрлері тиімді және сәтті қарым-қатынас үшін маңызды және бұрыннан бері қарым қатынас жағдайының өте маңызды көрсеткіші болып саналған. Сіз өзгелерге деген құрметіңіздің емес сүйіспеншілігіңізді білдіру немесе оларды қорлау, мәртебесін төмендету, өз орнын көрсету әртүрлі үндесу түрлері қолдануға болады. Адамдарға дұрыс қарау үшін әлеуметтік жағдай, жыныс, жас, отбасылық қатынастар, кәсіби иерархия, нәсіл немесе жақындық дәрежесі сияқты бірнеше ықпалдарын ескеру қажет.

Теориялық талдау. Қазақ халқы үшін үндесу түрлері өмір және тұрмыс салтына байланысты өзіндік ерекшеліктері мен айрықша белгілері бар. Отбасылық және күнделікті қарым-қатынаста үлкендерге үндесе жасай отырып, кішілері туыстық терминдердің атау түрлері қолданады, мысалы: ата, апа, әпке, әке, аға, іңі. Революцияға дейін үндесуінің басқа түрлері болды: мырза, ханым, бикеш, таксыр. Бұл түрлері әлдеқашан қолдану даншыққан, бірақ қазір мырза мен ханум жоғарылау азымды тұлғаларға жүгінген кезде ресми сөйлеуге қайта оралуда. Ресми жүгінудің ең кең таралған түрі қазіргі кезде жолдас, азамат, сонымен қатар кәсіби салада әріптес дегені қолданылады. Ресми сөз сөйлеуден емес еіскери хат-хабардафса құрметті үндесуі қолданылады [1].

Отбасы және күнделікті қарым-қатынаста ата-аналары, туыстарын емес ақсақалдары балаларға, сондай-ақ жастарға: сүйіктім, қарқам, балапаным, құлыным, ботақаным және б.т. қолдауы мүмкін. Қазақша сілтемелерінің ерекшелігі жас жануарлар мен құстардың аттарымен байланысты сөздердің кең таралуы болып табылады [2].

Қазақ есімдерінің ерекшелігі - жануарлар мен құстардың атаулары аттарға айналғанына назар аударыңыз, олар қазақтардың өкілдік етуінде ерлік, батылдық, қабілет, ақылдылық сияқты қасиеттермен байланысты болды, мысалы: Арыстан (арыстан, яғни, ержүрек, арыстан сияқты), Түлкібай (түлкі және бай адам, яғни ақылды, түлкі сияқты айлакер), Бүркіт (яғни батыл, күшті, алтын бүркіт сияқты).

Үндеу сөйлеу этикетінің нормалары мен тікелей байланысты, өйткені сөйлеудің ажырамас қасиеті оның тартымдылығы, мақсатты сипаты болып табылады. Тұлғааралық қарым-қатынаста маңызды рөл атқаратын хабарламалар сөйлеуші мен адресаттың өзара әрекеттесуін жеңілдетеді және арнайы коммуникативтік еңістікқұруға көмектеседі.

Сөйлеу хабарламасын барабар қабылдау және түсіну үшін коммуникацияға қатысушылар әртүрлі тәсілдер мен коммуникацияны дамытатын құрылымдағы әлеуметтік қатынастарды белгілейді. Тікелей көрсетілімдерден басқа, сұхбаттасушылардың маңызды әлеуметтік рөлдері коммуникацияға арналған кезде, коммуниканттардың әлеуметтік мәртебесі мен рөлдік репертуарларын көрсететін жанама – әлеуметтік және символдық құралдар бар. Бұл сөздік-символдық құралдарға мекен-жайформасын таңдау кіреді. Шағым нысаны әлеуметтік иерархияны аша алады, ал әлеуметтік мәртебелер тең болған жағдайда серіктес кедеген жеке көзқарасын білдіре алады. Бұл жағдайда олар сілтеме жасап отырған адамның титулын көрсететін арнайы сөздерді қолдануға болады, мысалы, «мырза», «мырзаға», «жәке», «аға».

Тәжірибелік бөлім. Өзінің әлеуметтік мәртебесін көтермелеу үшін сөйлеуді қолдану әдістемесі әлеуметтік рөлді немесе кәсіби функцияларды сипаттайтын әртүрлі белгілер болуы мүмкін. Сонымен, көбінесе адамдардың өзін-өзі бағалауы олардың атқару қызметі атауын таңдауға байланысты артады, мысалы билет таратушы дегенше орнына «құрметті .» немесе «қоқыс жинақтаушы» орнына «санитарлық қызметкер» жәнет.б. жүгінуге болады.

Ауызша әлеуметтік-символдық құралдар құрамына белгілі бір топтың айтылуына қасақана еліктеу жатады. Біздің тілімізді, айтылымды серіктестілге «ұнатсақ» «бейімдейтініміз» байқалады. Осылайша, ата-аналар көбінесе нәрестемен сөйлесу кезінде өзтілін «балалардың сөйлеуіне» бейімдейді. Екінші жағынан, біз басқа адамнан немесе топтан құтылғымыз келгенде, сөйлеудегі айырмашылықтарды атап өтуге болады. Мысалы, француз канадалықтары өздерінің саясаткерлеріне, егер олар мінсіз ағылшын тілінде сөйлесе алатын болса да, ашық француз акценті мен көпшілі калдында сөз сөйлеуді жөн көреді.

Сонымен, айтылу стилін таңдау сонымен қатар вербалды әлеуметтік-символикалық құралдар санына жатады. Олар ерекшеленеді: жоғары (ресми, неғұрлым ресми, алшақ деп қабылданатын сөздердің дұрыс қолданылуын және сөйлемдердің құрылысын баса айтты) және төмен (жаргон сөздермен қаныққан, жаргон қолдана отырып, ауызекі сөйлеу бейресми, достық деп қабылданады); ықпалды және әсеретпейтін стильдер.

Шешендер белгілі бірауызша тәсілдерді қолдана отырып, өзгелердің көз алдында өзіндік имиджін қалыптастыруға ықпал ете алады, мысалы, өздерін есенімді, ықпалды, сондықтан жағдайды бақылауда болады. Әсерлілік сөйлеуші сөйлемдік ұрудың келесі сөйлеу түрлерін қолданады: «Менің ойымша, бүгін түскі ас ішуге болатын шығар» деген сөздің орнына «Түскі ас ішейік», яғни сөйлем құрылымының өзі іс-әрекетті бағыттайды.

Нәтижелер мен талқылау. Қарым-қатынасты зерттеушілер бірнеше әсеретпейтін байланыс түрлерін анықтайды:

1) субъективтілікті көрсететін жалғармалы тіркестер: «менің ойымша», «менің пікірімше» жәнет.б.;

2) шешілмегендік, лингвистикалық «кекештену» («е», «хм», «сен білесің», «жақсы» сияқты ажыратылатын шылауларды қолдану): «хм, сіз өзіңіздің бір минут уақытыңызды бөле алдыңыз ба?»; «Ал, бізкөреалдық»; «Мен қалаймын - ух, егер мүмкін болса, ұсын .»

3) сыпайы түрлері - «Кешіріңіз .»; «Ай-бетпеңіз .»; «Рақым етіңіз»;

4) аяқталатын сұрақтарды қолдану: «Біз қазірдің өзінде бастауға болады,

сізқалайойлайсыз?»; «Мұнда ыстықемеспе?», «Жағдай бәсендеді емес пе?!»;

5) қарқындысөздер: «керемет», «таңғажайып», «өте» құрауышын қосып айтуға болады.

Мекен-жайстилініңөзгеруі, атапайтқанда «сен» / «сіз» түрлерінқолдану - өтініштер, өзалдынамәртебені «көтеруге» немесе «төмендетуге» бағытталғанәдісболуымүмкін. «Сен» - түрі, ережебойынша, бейресми, достық қатынастармен, ал «Сіз» - түрінемқұрайлы және эмоционалды алшақтық пен байланысты. «Сен»-дегеннен «сізге» ауысу - бұлкеліспеуді, иеліктеншығаруды, бас тартуды, қастықты көрсететін қашықтықтағы стратегия. Артқа ауысу, керісінше, бейімділікті, рәсімділіктің аздығын және мейірімділікті білдіретін қабылдаустратегиясыболыптабылады.

Сөйлеу этикетінің элементіретіндегі жолданушының (апеллятива) негізгі қызметі – әңгімелесушінің назарын аудару. Бұл әңгімелесушінің негізгі белгілерін тануды жеңілдететін еңтаңқаларлық этикет белгісі: жынысы, кәсібибайланысы, жасыжәнет.б. сыпайылық.

Қандай болса да тілде сөйлеуәрекетінденазараудару үшін:

1) әдеттегі бейтарап этикет түрлері: Кешіріңіз! Айып етпеніз!;

2) сыпайылықты нығайту туыстық қатынастың тақырыптық тобын Қарандасым, Сінілім, Бауырым /Інішек, інім, аға/ағатайым арқылы қосу арқылы жүзеге асырылады.

Әлеуметтік өзара әрекеттесуде сөйлеуді қарастыра отырып, біз оның балаларды оқыту мен тәрбиелеу процесінде шешуші маңыздылығын атап өтеміз. Сөйлеудің көмегімен бала едәуір дәрежеде өз ортасының мәдениетіне бейімделеді. Сөз оның өміріне қажетті әрекеттерді үйретеді. Мадақтау, жазалау, сүйіспеншілік түріндегі сөз оның субъективті күйін реттейді. Оқыту ықпалының негізгі бөлігі студенттерге ауызша түрде келеді. Баланың сөйлеу қабілетін дамыту оның мектепке дайындық факторы ретінде қарастырылады. Бастауыш білім беру жағдайындағы сөйлеу коммуникациясының өзіндік ерекшеліктері бар, бұған бастауыш мектеп пен мектепке дейінгі мекемелердегі мұғалімдер мен тәрбиешілердің сөйлеу ерекшелігі дәлел.

Тілдің балалық шақта жұмыс істеуі туралы классикалық еңбектің авторы, швейцариялық психолог Дж.Пиаже тілдің екі түрлі қызметі және сөйлеу тіршілігінің екі түрі - эгоцентрлік және әлеуметтендірілген сөйлеу бар деген тұжырымға келді.

Эгоцентрлік сөйлеу, Пиаже бойынша, кодтаудың нашар үлгісі. Бала көршілерімен үзіліссіз сөйлескенімен, өзін сирек олардың орнына қояды. Оның сұхбаты көбінесе жай ғана дауыстап ойлауға арналған. Сондықтан оның тілінде заттардағы мағыналық реңктер жетіспейді және олар қарастырылатын көзқарасты елемейді, ал түсіндіру емес, әрдайым тұжырымдар бар. Бала тіпті өзін түсінді ме деген сұрақ қояды; ол үшін бәрібір, өйткені ол сөйлеген кезде басқалар туралы ойламайды. Пиаженің айтуынша, 7-8 жасқа дейінгі балада эгоцентрлік тіл оның сөйлеу көлемінің жартысына жуығын құрайды.

Әлеуметтендірілген сөйлеу ақпаратты тыңдаушыға бейімдеуді және белгілі бір мағынада оның позициясына бейімделуді болжайды. Ересектер жалғыз қалған кезде де әлеуметтік тұрғыдан ойланады, ал балалар қоғамда, басқалармен бірге өзін-өзі ойлайды деп ойлайды.

Егер бұл тұжырымдар сөзсіз қабылданған болса, онда барлық ересектерде әлеуметтік кодтаудың мінсіз қабілеттері болады деп күтілуде. Алайда, олай емес екендігі анық. Ересектердің сөйлеу мінез-құлқындағы айырмашылықтың себептерінің бірі қарым-қатынастың әр түрлі тәсілдерін қалыптастыратын әлеуметтік ортамен немесе тілдік кодтаудың әр түрлі стильдерімен байланысты. Сөйлеуді психологиялық зерттеуде екі код ажыратылады - шектеу (немесе шектеу) және дамыған.

Шектеу коды қоғамдастық мәдениетінің салдары болуы мүмкін немесе оны адамның кәсіби және топтық тиістілігімен анықтауға болады (мысалы, білім деңгейінің төмендігі). Мұнда «мен» емес, «біз» баса назар аударылады, орынға, берілген контекстке байланысты мағыналар басым болады, ал дерексіз ұғымдар емес. Спикер тыңдаушының не туралы екенін біледі деп болжайды. Сондықтан хабарлама қарапайым және құрылымы жағынан

салыстырмалы түрде қысқа, өте шектеулі сөздік қоры қолданылады, жеке тәжірибе туралы ауызша білім минимумға түседі.

Қорытынды. Әзірленген код жекелендірілген, топтық тәжірибеден гөрі жеке тұлғаны ерекше атап көрсетеді. Сөйлеуші тыңдаушыны өзімен сәйкестендірмейді, сондықтан ол мағынаны тыңдаушыға түсінікті ету үшін бірінші болып дамытады. Бұл анағұрлым сараланған лексиканы, аналитикалық және дерексіз сөйлеу мәнерін қажет етеді. Бұл лингвистикалық код жоғары білімді адамдар үшін қол жетімді, олардың сөйлеу коммуникациясындағы артықшылығы жоғарыда сипатталған топтан айырмашылығы, екі кодты да қолдана алуынан көрінеді.

Осылайша, хабарламаларды кодтау - бұл әлеуметтік оқыту формасы, әлеуметтену процесінің бөлігі, сондықтан әрбір адам өзінің әлеуметтік кодтауын белгілі бір деңгейде жақсарты алады. Бұл идея Бернард Шоудың «Пигмалион» спектаклінде жарқын көркемдік шешім қабылдады, оның кейіпкері Элиза Дулитл өзінің сөйлеу тәртібінің, ең алдымен, сөйлеу тәртібінің өзгеруіне байланысты өзінің әлеуметтік позициясын өзгертеді.

Әдебиеттер тізімі:

1 Гольдин В.Е. К проблеме обращения как лексической категории // Язык и общество-Саратов, 1977. Вып. 4.С. 19–31.

2 Леонова Д.Ф. Ласковое обращение в казахском и русском языках // Филология и литературоведение. Декабрь 2011. №3.

3 Асылжанова, А. Б. Қазіргі жастардың сөйлеу мәдениеті // Молодой ученый. 2020. № 49 (339). С. 587-590

4 Ыбырайым Ә.О. Бұқаралық коммуникация тілінің әлеуметтік проблемалары. ҚазҰУ Хабаршысы. Алматы. 2014

Аннотация: В статье рассматривается роль и значение речи в социальном взаимодействии, играющей немаловажную роль в процессе обучения и воспитания детей. Социальные роли обращающегося к адресуемому выступают важнейшим фактором речевого поведения. Вместе с тем существует функциональная зависимость: не только ролевая ситуация которая задает характер речевого поведения ее участников, но и выбранные языковые средства конструируют, подтверждают социальную ситуацию. Язык, безусловно, является одним из инструментов утверждения социального статуса участников общения. Можно использовать различные формы диалога, чтобы выразить свою неуважительную любовь к другим или оскорбить их, понизить статус, показать свое место. Чтобы правильно относиться к людям, необходимо учитывать несколько факторов, таких как социальная ситуация, пол, возраст, семейные отношения, профессиональная иерархия, раса или степень близости.

Ключевые слова: социальная фактор, ролевая ситуация, процесс обучения, профессиональная иерархия

Abstract: The article examines the role and importance of speech in social interaction, which plays an important role in the process of teaching and raising children. The social roles of the person addressing the person being addressed are the most important factor of speech behavior. At the same time, there is a functional dependence: not only the role situation that sets the character of the speech behavior of its participants, but also the chosen language means construct and confirm the social situation. Language, of course, is one of the tools for asserting the social status of communication participants. You can use various forms of dialogue to express your disrespectful love for others or offend them, lower your status, show your place. To treat people correctly, it is necessary to take into account several factors, such as the social situation, gender, age, family relationships, professional hierarchy, race or degree of intimacy.

Key words: social factor, role situation, learning process, professional hierarchy.